

“Roda el món i torna al Born”: geografies imaginàries dels viatgers catalans al Caire (1889-1934)¹

Maria Dolors Garcia Ramón

Universitat Autònoma de Barcelona

Antoni Luna

Universitat Pompeu Fabra

Lluís Riudor

Universitat Pompeu Fabra

Perla Zusman

Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, CONICET, Buenos Aires

Resum

A les acaballes del segle dinou, l'emergent burgesia catalana intenta emular els seus homòlegs dels països més avançats d'Europa i adopta nous comportaments culturals, essencialment distintius de classe, entre els quals el de viatjar cap a indrets exòtics. Egipte i en particular el Caire, es perfila d'aquesta manera com una destinació de privilegi. L'objectiu inicial d'aquest article és presentar les imatges del Caire que es reflecteixen en els relats de viatgers d'aquells anys i de comprendre la seva relació amb el procés de definició de la seva identitat en el marc de l'expansió colonial i del creixement del turisme com a negoci.

1. Aquest article forma parte d'una recerca més amplia sobre viatgers catalans a Àfrica finançada per la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans. L'ordre d'aparició dels autors és alfabètic.

Paraules clau: narratives de viatge, Egipte, colonialisme, estudis postcoloniais, orientalisme, turistes.

Resumen

A finales del siglo XIX y principios del XX, la emergente burguesía catalana empezó a emular el comportamiento cultural de otras elites europeas, esencialmente distintivos de clase, entre los que destacan los viajes hacia destinos exóticos. Egipto, y en particular El Cairo, se perfilan como un destino de privilegio. El objetivo inicial de este artículo es presentar las imágenes de El Cairo que se reflejan en los relatos de los viajeros de esos años y de comprender su relación con el proceso de definición de su identidad en el marco de la expansión colonial y del crecimiento del turismo como negocio.

Palabras clave: narrativas de viaje, Egipto, colonialismo, estudios postcoloniales, orientalismo, turistas.

Abstract

At the turn of the twentieth century, an emerging Catalan bourgeoisie started to emulate the cultural behavior of other European elites in all those elements that increasingly became a sign of class distinctiveness like traveling to exotics places. Egypt and more concretely Cairo became one the most privileged destinations. The main purpose of this paper is to present the images of Cairo that appeared in the travel narratives of some of those Catalan travelers and analyze the relationship between the process of group identity construction in the context of colonial expansion and the beginning of tourist activities and businesses.

Key words: Travel narratives, Egypt, Colonialism, Post-colonial studies, orientalism, tourists.

1. Pròleg: Àida

Àida es composà per inaugurar l'Òpera del Caire el 1871, quan la ciutat era l'epicentre de l'atenció internacional després de la finalització del Canal de Suez el 1869. Aquesta òpera era el resultat de la barreja de diferents cultures: la idea original era de l'egiptòleg francès Auguste Mariette (conseller del *khedive* Ismaïl), l'escenografia fou dissenyada per Camilla du Locle, el libretto era

d'Antonio Ghislanzoni, i Giuseppe Verdi composà la música i introduí alguns canvis a l'escenografia i a la lletra.

Per Edward Saïd, Aida és l'expressió d'un període de *“la invenció de la tradició, però també de la capacitat de crear un cos intel·lectual diferent i autònom, així com un seguit d'imatges estètiques. Orientalisme, africanisme, i els discursos americanistes es desenvolupaven, onejant a dins i fora de la història escrita, de la pintura, la ficció, la cultura popular”* (Saïd, 1993, p. 110). Les formes musicals tradicionals foren reinterpretades, esdevenint fonamentalment europees (Salazar, 1983; Gerhard, 1998).

D'aquesta manera, Aida, com a esdeveniment presentat a l'Òpera del Caire, fou produïda utilitzant els elements que les audiències europees coneixien en aquells anys i pot ser considerada coma part de la construcció d'Orient (Saïd, 1994).

“La maquinària cultural –d'espectacles com Aida, o els genuïns llibres escrits per viatgers, novel·listes i acadèmics, o de les fascinats fotografies i pintures exòtiques– han tingut una estètica, així com un efecte informatiu a les audiències europees” (Saïd, 1993, p. 130).

Aquesta ‘maquinària cultural’ també jugà un rol polític molt important: la història i la geografia de la població nativa es reescribí i es desplaçà dels seus espais i períodes originals. Aquestes visions del món oriental, basades en la idealització exòtica i la curiositat, donarien lloc a alguns dels efectes més perversos de l'imperialisme europeu (Saïd, 1993, p. 131-132).

No hauríem de menystenir la significació de la localització de l'estrena d'Aida. En l'actual moment de globalització, quasi tots els productes culturals apareixen per tot el món; però això no era comú en 1860. Per contra, l'aparició d'una important Òpera fora dels tradicionals cercles europeus no tenia precedents. Fou immediatament una marca de distinció per als amfitrions de l'òpera, i aquesta innovació ha de ser avaluada en les nostres interpretacions de significat cultural. Aquest esdeveniment no fou una simple conjuntura geopolítica ni d'una malaltissa obsessió pel misteriós “Orient”. També té molt a veure amb la importància creixent de la burgesia d'aquell temps (inclosa la catalana) i dels canvis que es van produir en les representacions culturals del món.

Aquest article té com a objectiu analitzar les representacions geogràfiques dels viatgers catalans al Caire entre 1889 i 1934 en un context d'expansió colonial i de creixement del turisme com a negoci. Aquestes representacions són útils per a construir la identitat d'aquesta burgesia industrial barcelonina en un món canviant. La pregunta clau que orienta aquest treball és saber si l'aproximació d'aquestes elits els permeté construir una nova imatge fruit del contacte o, al contrari, el seu bagatge cultural previ –l'Orient construït a través d'Aida entre altres– condiciona totes les imatges que apareixen en les seves narratives de viatge.

2. Egipte

Entre 1860 i 1870 Egipte experimentà un gran desenvolupament econòmic, basat en l'increment de l'exportació de cotó cap a Europa degut a la "fam del cotó" motivada per la guerra civil nord-americana. L'economia egípcia s'obrí cap a l'exterior i això propulsà la creació de la xarxa viària i ferroviària, la modernització del port d'Alexandria i l'obertura del Canal de Suez. Aquest procés de modernització també va anar acompanyat per l'increment d'impostos dels *fellahin* (camperols), l'increment del deute públic, i la concentració de la riquesa al voltant dels *khedives* o virreis. Aquest procés culminà amb el control econòmic del consorci anglo-francès fins al 1882 i després amb l'ocupació britànica (Wessling, 1999, p. 57-68).

El Caire va esdevenir una ciutat cosmopolita on una creixent població de diplomàtics estrangers, investigadors i aventurers es barrejaren i a voltes intercanviaren els seus rols: aventurers enriquits fundaven museus, investigadors i arqueòlegs desenvolupaven mapes per als exèrcits europeus i diplomàtics esdevenien arqueòlegs amateurs (Sebastià, 2002). Al mateix temps, aquests nous habitants del Caire intentaren reproduir l'ambient cultural i la manera de viure dels seus països d'origen, i d'aquesta manera impulsaren una europeïtzació de la ciutat.

A mitjan segle XIX, el Caire encara havia preservat l'autèntic caràcter islàmic i àrab i, en contrast amb Alexandria, mostrava molt poca europeïtzació. Històricament, havia tingut molt limitats els contactes amb Europa, però era un centre intel·lectual i polític per al nord d'Àfrica, la península aràbiga, i en general per tot el món musulmà. El procés de modernització de la ciutat a finals del segle XIX va permetre la creació de dos barris diferenciats: l'islàmic –amb estructura medieval– i la secció europea. Aquestes dues àrees estaven separades per un sol carrer, colindant cap a l'est amb la població autòctona àrab però amb molt elements sirians, armenis, jueus i turcs; a l'oest, la dels europeus, però també alguns àrabs. Mentre que la part oriental mantenia els seus carrers laberíntics i estrets, la part occidental es caracteritzava per una quadrícula perfecta de carrers.

L'estructura urbana del Caire a finals del segle XIX també mostrava els canvis socials i polítics que incorporaven Egipte a l'economia internacional. L'Òpera on per primera vegada es presentà Aïda estava situada a la part més selecta del sector europeu, amb un tram que mirava a l'oest cap a les ribes del Nil, al nord amb l'estació de trens, el Shepherds Hotel i els jardins d'Azbakiyah, dissenyats per un arquitecte francès.

Va ésser en aquest context que les agències de viatge com la de Thomas Cook, construïren la idea d'Egipte com una destinació turística europea i nord-americana. El país va tenir un rol principal en la 'invenció' del turisme; els europeus arribaven al Caire durant l'hivern per aprofitar-se de les temperatures moderades i dels preus més assequibles respecte a la Côte d'Azur (Riudor i Luna, 2003). Així, Egipte va arribar a convertir-se en una destinació de moda

per a gent acabalada. La burgesia catalana també se sentia temptada per compartir aquests valors culturals exclusius amb altres elits europees. Per tant, el Caire va esdevenir per a determinats cercles una destinació preferida cap a finals del segle XIX.

3. La burgesia catalana i els viatges com a marca de distinció

Catalunya va ser l'escenari de la Revolució Industrial a Espanya durant la primera meitat del segle XIX. Els fabricants eren un significat grup de pressió a Madrid i a Espanya, i aquesta burgesia emergent s'anava fusionant amb la classe terratinent preexistent a Catalunya. Aquesta elit va consolidar el seu poder a través del parentesc, les escoles, la freqüentació de les mateixes escoles, l'església i la cultura alhora que intervenia en les transformacions urbanístiques i arquitectòniques de Barcelona (McDonogh, 1992). En termes de Bourdieu la formació d'aquest nou grup social requeria la creació d'un "habitus", és a dir, d'un esquema de producció de pràctiques que el diferenciessin dins de l'espai social. Aquesta burgesia, per tant, desenvolupa tot un conjunt de signes que conformaven el seu espai simbòlic i els diferenciava dels altres (Bourdieu, 1988, p. 127-142).

En aquest context, la burgesia barcelonina s'emmirallava en altres elits europees pel que fa al progrés material i a les modes culturals. El turisme fou un d'aquests signes de distinció que les elits urbanes catalanes també volien emular, i és difícil trobar indicis de viatgers a Egipte d'altres parts d'Espanya durant aquest període, i encara més difícil trobar memòries escrites d'aquests viatges (Marin, 1996). El gust català per viatjar es recull en la popular frase feta 'roda el món i torna al Born' que un dels nostres viatgers utilitza de títol. Per tot aquell viatger que anava a Egipte això significava: vés lluny, coneix món, recull experiències i disfruta-les i després retorna a la teva terra, al Born per pensar profundament sobre el que s'ha vist, treballar amb la febre que t'ha causat alguns paisatges, lluitar amb l'ànima més lleugera i més ditxosa, en l'ambient més familiar (Junyent, s/d) o, com un dels autors recollí en el prefaci d'un dels llibres analitzats, l'experiència del viatge permet un exercici comparatiu entre el que s'ha descobert i vist en els països exòtics sense oblidar d'on ets (Valls i Taberner, 1929). Aquesta combinació de la joia de descobrir i la nostàlgia es descrita per Balmas, un dels viatgers catalans que visità Egipte després d'un creuer pel Mediterrani.

“Però una onada de pressentiments més dolços esvaeix de seguida aquell instant de recança. Les imatges de la meva vida habitual floten davant meu amb un prestigi indicible i l'encís de les coses quotidianes, a les quals m'atanso ràpidament, em sembla més fort que mai (...) Quan ara moltes hores penso en les aventures meravelloses que he viscut en el meu viatge al voltant d'ell, em pregunto si han estat altra cosa més que un somni” (Balmas, 1929, p. 254).

Per a la burgesia catalana, viatjar al Pròxim Orient era part d'una estratègia per a reforçar la seva distinció social, i els escrits sobre aquestes experiències eren una manera de perpetuar-ho. Aquest tipus de literatura de viatges no només estableix uns estàndards socials de classe sinó que també defineix les expectatives i experiències per als futurs viatgers. Aquest gènere permet un procés de socialització de l'imaginari geogràfic, on certs llocs, vistes i itineraris eren valorats jeràrquicament en detriment d'altres (Gregory, 1994, p. 116-117), i d'aquesta manera formaven part del capital simbòlic de cada grup social.

4. Els perfils dels viatgers catalans a Egipte

Els catalans que anaren a Egipte havien estat educats en un entorn cosmopolita i burgès més atent a allò que passava a París que no pas a Madrid. Descobriren Egipte a través de les restes arqueològiques que existien en els museus de París, Londres o Berlín; havien llegit els treballs de Pierre Loti i altres escriptors orientalistes o els textos d'Alphonse Daudet amb el seu personatge Tartarin de Tarascon. Com altres elits europees, aquests catalans també preferien organitzar els seus viatges amb agències prestigioses que facilitaven la logística dels visitants als seus llocs preferits i els protegien del frau i d'altres riscos. Els viatgers catalans estigueren a hotels tals com Winter Palace a Luxor, o al Continental i l'Heliopolis Palace al Caire. Ells utilitzaren també els serveis de companyies de creuers tals com Fabre Line o Messageries Maritimes, on tingueren contacte amb altres turistes de diferents punts de partida (Whitey, 1997).

Els viatgers catalans seguien tots els rituals i els descrivien en els seus relats. Tenien moments de relax, en els quals analitzaven les seves sensacions i els sentiments produïts per l'encontre amb societats diferents. També intercanviaven els seus punts de vista i compartien activitats amb altres turistes, i utilitzaven guies de viatge, com la de Baedeker per informar-se sobre les àrees visitades i comprar regals regatejant amb comerciants locals.

En la nostra recerca hem analitzat diferents texts que ens permet presentar cinc punts de vista diferents sobre Egipte. El primer per mà d'Eduard Toda. Aquest home ric i cultivat, integrat en la Renaixença, era diplomàtic i fou anomenat cònsol espanyol al Caire al 1884. Participà en l'expedició arqueològica francesa prop de la ciutat de Gurnah i trobà una tomba egípcia intacta. El seu llibre *A través de Egipto* (1889) és més una descripció de la societat egípcia que un relat de viatge. El llibre, fruit de la seva estada a aquest país, fou presentat com a suport rigorós de l'anàlisi científica de l'antiga i la moderna història d'Egipte, posant especial èmfasi a la societat. Toda representa especialment la mirada arqueològica, la qual també ofereix observacions sociològiques i antropològiques. La seva aproximació al Caire és diferent de la dels turistes i ofereix una visió més profunda i analítica de la societat. Ell mateix reconegué que tot

el temps que visqué al Caire no fou suficient per descobrir-ne tota la complexitat i les dinàmiques socials (Toda, 1889, p. 104).

Oleguer Junyent era pintor, decorador i escenògraf d'òperes. Era un artista altament reconegut a la Barcelona de l'època, responsable d'alguns dissenys d'escenaris de les òperes wagnerianes del Liceu de Barcelona i un dels consultors tècnics de la Exposició Internacional del 1929 (Ràfols, 1953, p. 39-40). Passà algun temps a París, on desenvolupà de manera més profunda les seves habilitats artístiques. Al 1907-8 va donar la volta al món i les experiències d'aquest viatge les va publicar en un volum titulat *Roda el món i Torna al Born* (1910). El text del llibre *Viaje de un escenógrafo a Egipto* (s/d) correspon al recorregut per aquest país.

El seu coneixement d'Egipte fou el d'un “viatger impressionista”, segons Todorov (2000, p. 389-390); és a dir d'un turista sofisticat que disposa de molt més temps que un turista regular i en comptes de tirar fotografies i comprar postals, produïa quadres i llibres. Està clar que al viatger impressionista –com ell– li desagradava el turisme de masses, tant el de les agències que promovien el seu desenvolupament com les persones que feien ús dels seus serveis:

“Hoy por hoy, el sol puede más que la agencia Cook, acaparadora y explotadora omnímoda de Egipto. Hay que ver como la célebre agencia se ha posesionado de estas tierras sagradas. En el tren, en los hoteles, en los buques, en los senderos más escondidos y en los rincones más apartados hace acto de presencia, ya con rótulos, ya con sus agentes innumerables. Es el triunfo del burguesismo, la garantía de la comodidad; pero también, en muchas ocasiones, la decepción de quien llega aquí con el alma saturada de recuerdos y ajena a la superficialidad de estas gentes para las cuales las pirámides milenarias y una exposición de neumáticos son cosas parecidas” (Junyent, s/d, p. 31).

L'impressionista s'interessa sobretot per allò que l'experiència del viatge li deixa a ell mateix. Per tant, el propòsit del viatge és omplir el sentiment de buidor d'abans de marxar, retornant a casa subjectivament enriquit. En el seu llibre *Viaje de un escenógrafo a Egipto* (s/d) Junyent té interès en oferir-nos una visió d'Egipte en la qual els faraons i les restes arqueològiques eren purs elements de decoració per a l'òpera Àida.

Els llibres de Vicenç Coma Soley i J.M. Balmas *De Barcelona al Caire passant pels Dardanel* (1926) i *De París a Barcelona passant per Honolulu* (1929) són dos exemples de relats de viatges turístics. En els dos casos, la visita a Egipte és part d'un viatge més llarg que va finalitzar només uns dos mesos abans de la publicació dels dos llibres, un al voltant de la Mediterrània, i l'altra al voltant del món. Irònicament, els dos autors es presenten a ells mateixos com a típics turistes.

“Per què avergonyir-nos? La condició de turista no exigeix pas una ampla xarxa de coneixements i pregons estudis; al revés: el turista potser té més dret a

ésser ignorant que en passatger que viatja isolat, perquè no s'ha de preocupar de res; el turista ha esdevingut un nen de deu o dotze anys que corre el món amb altres nois de la seva edat, sota la benèvola vigilància d'una mademoiselle, miss o fräulein, que en el nostre cas es diu Fabre Line, (...) Ja he dit mantes vegades, que en emprendre el viatge, i en el seu transcurs, he comprat una gran quantitat de llibres que parlen d'aquest país interessantíssim; però, siguem francs: no he tingut temps de llegir-ne ni un, i si he consultat el Baedeker; creieu-me que ha estat en ocasions indispensables” (Coma i Soley, 1926, p. 180).

Algunes de les visions també reconstruïen la mirada exòtica i l'encantament produït per les pròpies agències que els havien portat a Egipte.

“Si el Caire no tingués el Nil, les piràmides, l'Esfinx, el Seràpium, la tomba del Ti, les dels mamelucs, les ruïnes de Memfis, i a 800 quilòmetres les de Tebes, el museu àrab i egipciac, solament per contemplar els objectes de Tuntenk-Hamon, valdria la pena de sofrir totes les molèsties del viatge, les picades de les mosques...” (Coma i Soley, 1926, p. 185)

En ambdós, els autors es presentaven com a visitants amb pressa, i que preferien els monuments abans que la població local. La velocitat del viatge és la raó que s'amaga darrera aquestes preferències. L'absència d'encontres amb gent diferent d'ells és molt més confortable si les seves identitats no són mai qüestionades. Per la seva pròpia por, és molt més segur observar els camells que barrejar-se amb la població local. Ells intentaren acumular durant el seu curt viatge tantes memòries com fos possible dels paisatges naturals i culturals. La càmera era la seva eina emblemàtica que els permetia seleccionar, donar significat i recollir per sempre aquells monuments que eren l'objectiu del seu viatge (Todorov, 2002, p. 388-389).

Finalment, el text Catalunya-Orient de Grau i Ros (1934), ofereix la visió d'un home de negocis, un comerciant que també utilitza part del seu temps per esdevenir turista. En el seu relat, publicat només dos mesos després de finalitzar el viatge, Grau barreja amb elegància la narrativa de viatge amb la seva anàlisi de l'economia egípcia. Ell estava interessat en trobar les possibilitats d'expansió dels mercats de la producció agrària i industrial catalana (cacauets, pomes, raïm, oli d'oliva, vi i tèxtil) en aquesta regió. La seva preocupació era característica de la Catalunya del període republicà, quan considerava que calia una balança exterior activa per a garantir una autonomia econòmica i, en conseqüència, aspirar a més autonomia a nivell polític. Grau i Ros clarament constata l'eficàcia colonial britànica a la vegada que aprofita per a criticar les mancances i la pobresa de la colonització espanyola. En particular és molt crític de la política de comerç exterior espanyola i de la incapacitat per introduir-se en uns mercats exteriors en un context de forta competència.

Des del punt de vista geogràfic, la manera que Grau copsa l'“altre” és molt pragmàtica (Todorov, 2000, p. 388). El que ell essencialment sabia sobre

l’“altre” eren totes aquelles coses que li permetien servir-se’n per al seu propòsit comercial, és a dir reforçar les relacions comercials entre Egipte i Catalunya. Grau també era capaç de captar els dilemes socials de la societat egípcia, la lluita per un model de modernització frenada per la manera tradicional de viure.

“L’aspecte político-social d’Egipte és el d’un poble que progressa i que té un constant afany d’incorporar-se plenament a la civilització europea. Ambtot, s’hi veu l’afany de conservar la personalitat pròpia i de no deixar-se absorbir per l’europeïtzació d’una manera que pugui semblar una submissió, sinó que sigui amena, dintre les característiques racials pròpies del poble” (Grau i Ros, 1934, p. 35).

Cal dir que les diferents visions d’Egipte oferides per aquests relats no només deriven de la diferent formació intel·lectual i classe social d’aquest viatgers sinó que ambé reflecteixen la transformació d’Egipte de ser vist només com a destí de visites arqueològiques (com els viatges de Tòda a mitjans del XIX) a destí amb objectius múltiples (comercial, artístic, oci). Mentre que en el primer moment els assentaments arqueològics eren la raó que justificava l’interès de visitar Egipte, més endavant i ja en el segle XX, el propòsit del viatge fou bàsicament de plaer i l’interès arqueològic era més secundari. El perfil del viatger es modificà, per tant. Durant el primer període predominava un interès científic i uns certs coneixements arqueològics i fins i tot s’aspirava a contribuir als nous descobriments de l’alt Nil. Durant el segon període, per contra, el perfil canvià considerablement cap a un turista que només volia visitar les restes arqueològiques, amb tot el confort que oferien les agències de viatge i sense estar especialment motivats per l’activitat arqueològica. Monuments com les piràmides de Keops, Mikerino i Kefren o l’esfinx de Gizeh gradualment esdevingueren objectes i artefactes construïts per la mirada del turista (Urry, 1991). La visita als monuments es completava amb altres activitats com ara visitar els museus, el desert, les vistes de les ribes del riu, i l’ús de les facilitats i activitats dels hotels internacionals del Caire.

5. Diferents Caires al Caire

Els nombrosos llibres, articles de diaris i magazines que hem consultat en diferents biblioteques demostren l’interès de la burgesia catalana per l’Orient en general, i Egipte en particular. Aquesta passió s’incrementà més amb la descoberta de la tomba de Tutankhamon el 1922. L’itinerari d’aquests viatgers a Egipte començava al port d’Alexandria, tant si tornaven de Terra Santa com quan arribaven en vaixell de Marsella.

Primerament eren sorpresos pel caràcter europeu d’aquestes ciutats, especialment del Caire, la que consideraven la més cosmopolita de totes. Trobant

una ciutat moderna i cosmopolita frustrava d'alguna manera les seves aspiracions d'espais exòtics, però també els donava una sensació de seguretat en un modern i europeïtzat paradís, tan sofisticat com altres destinacions turístiques com ara Niça o Monte Carlo.

“El Cairo es la ciudad de los hoteles. Hay tantos o más que en toda España. ¡y qué edificios y qué lujo! Se ve en seguida que es la Meca del turismo distinguido y millonario. Niza y Montecarlo son una pobre cosa comparados con esta esplendidez” (Junyent, s/d, p. 25).

La recerca de l'exotisme es reorienta i es reserva a alguns components del paisatge.

“Des de lo alto del Mokatam se percibe el admirable panorama del Cairo. Varias veces al amanecer subí á aquella cumbre, y siempre quedé extasiado ante el hermoso espectáculo de la ciudad tendida a mis pies como inmenso hormiguero, del que sobresalían las elegantes cúpulas y los artísticos alminares de sus mezquitas. Más allá se ve las tierras verdes del valle egipcio: el Nilo, luciente y tranquilo como cinta de plata tendida sobre un campo de esmeralda: y más lejos aún, el sol perdiéndose en la blanca neblina del desierto hasta ir á ocultarse tras las enormes moles de la Pirámides. No sé si el espectáculo ha sido trasladado al lienzo, pero es ciertamente digno de la mano del mejor artista” (Toda, 1889, p. 115).

En els relats menys turístics, com els de Toda, es reconeixia que sota la imatge europeïtzada del Caire s'amagava una altra ciutat:

“¿O acaso, nuevo Paganel² distraído, erré mi ruta y creyendo internamente en Egipto, he desembarcado en alguna fastuosa capital de Europa? No. Aquello era el Cairo, es decir, la ciudad árabe transformada por la influencia europea, con sus calles anchas y tiradas a cordel, sus casas a la inglesa, sus servicios de alumbrado, riego y policía. (...) Id á la ciudad cairota, permaneced en ella uno ó dos meses de invierno distrayéndonos con los medios naturales en toda la población civilizada de alguna importancia, y á la vuelta a Europa podréis contar que no hay diferencia alguna entre aquella capital y cualquiera ciudad de cien mil almas de nuestro continente. Estaréis en perfecto error, porque el Cairo os será enteramente desconocido”. (Toda, 1889, p. 104).

L'altre Caire apareixia quan els viatgers deixaven els barris europeus i entraven als barris antics. Aquest ambient es descriuen com a típicament musulmans on predominen els artesans i les botiguetes.

2. Santiago Paganel va ser un dels protagonistes del llibre *Els fills del Capità Grant* de J. Verne. Geògraf i Secretari de la Societat Geogràfica de París era un personatge molt savi i a la vegada molt distret.

“El barri antic del Caire conserva l’ambient musulmà en tota la seva amplitud. Alguns nuclis d’aquest barri tenen el seu origen en el segle XIII, i certs edificis tenen ja més de mil anys. Avui dia encara s’hi practica l’artesanat en els oficis. I així trobarem carrers de joiers, de sabaters, de fusters i d’altres oficis, així com també nuclis de petits comerços com botigues de teixits, catifes, objectes d’aram—que els musulmans treballen força bé—, sederies, ambres, perfums. Els diversos conjunts d’aquests petits comerços—que es troben situats en carrerons estrets i tortuosos— s’anomenen ‘basars’” (Grau i Ros, 1934, p. 28).

La dificultat d’accedir a l’interior dels habitatges del *pashas* porten al viatger a observar/imaginar la forma de vida dels eunucs a l’estil que ho faria un *voyeur*.

“Al recorrer las calles del Cairo, se adivina á simple vista la morada de un Bajá. Un alto muro circunda la casa y los jardines que la rodean, abriéndose sólo al exterior una puerta protegida por gruesa verja de hierro. Á veces se ve en su lindar una tertulia de eunucos tomando el fresco. Altos, gordos, mofletudos, vestidos con la levita turca, chaleco amarillo, corbata azul, pantalón blanco y zapatos de charol, aquellos seres incompletos entretienen en animadas conversaciones el tiempo que no pudieran emplear en otra cosa” (Toda, 1889, p. 192).

La importància als detalls banals (els colors per exemple) i l’afirmació de la dificultat dels eunucs per a ocupar-se d’alguna altra activitat que no fos la tertúlia ens parlen de la distància i jerarquització construïda mitjançant la qual el viatger europeu considera les cultures europees superiors a les musulmanes.

L’entrada a la zona de les cases on habiten les dones (és a dir els *harems*) estava totalment prohibida als homes, i davant d’aquesta dificultat autors com Toda es serveixen de les imatges difoses a Europa— tant de forma oral com escrita— i que alimentaven la fantasia dels viatgers sobre aquests espais femenins.

*“En los palacios de los Bajás hay dos series de habitaciones enteramente separadas. Un pabellón situado junto a la puerta sirve para recibir las visitas del amo de la casa. En el fondo del jardín se eleva el harén, o sea la habitación de las mujeres, que fácilmente se distingue por sus puertas siempre cerradas y sus ventanas ocultas tras espesas rejas de madera o tupidos musharabías. Allí dentro viven esos rebaños femeninos, que con alguna impropiedad llamamos odaliscas. (...) La señora Kibrizli Mehemed Bajá (...) escapó a Londres publicando un curioso libro titulado *Thirty years in the Harem* (quien relata las siguientes escenas de la visita al harem turco donde estaba la princesa Nazli, hija de Jedive Mehemed Alí) (...) a las diez de la noche volvieron a traer frutas y sorbetes en tazas de oro guarnecidas de diamantes, así como cubiertas. Su alteza, que había bebido vino y aguardiente, fue más expansiva conmigo y permitió a algunas esclavas acercarse hasta nosotros. Para advertirnos, dos de ellas se hicieron el amor; una representó el papel de amante y empezó a hablar galanterías...”* (Toda, 1889, p. 192-197).

Amb tot, tant la mirada científica com la visió impressionista reconeixia en el Caire l'encontre de dues civilitzacions diferents, una tradicional i una moderna. Pel viatger la primera es trobava tancada en ella mateixa i en crisi. Adherir-se a un projecte modernitzador seria la seva única salvació i això volia dir estar a favor de la proposta que inspirava la ciutat europea, és a dir el projecte imperial que estava provocant canvis en tots els sectors de la vida dels locals (Litvak, 1987, p. 201).

Així el viatger tenia també la oportunitat d'observar en la secció europea del Caire l'aparició de noves classes socials i el desenvolupament d'una economia dual afavorint la creació d'una classe d'intermediaris que es beneficiaven d'aquest procés modernitzador: el burgès egipci.

“El burgués egipci ha perdido toda clase de personalidad característica. Ofrece los aspectos más diversos debido al cruce de negros, turcos, argelinos y hasta europeos. Más independiente que los fellahs del campo, y en el fondo tan mahometanos como éstos, el trato con las gentes de Europa les ha hecho olvidar las buenas prácticas coránicas; y han llegado a ser tolerantes que, desobedeciendo las leyes religiosas, permiten el acceso a las mezquitas y la asistencia a los ritos más sagrados del culto. Truecan fácilmente su orientalismo absoluto en el vestir, por las modas europeas (...)” (Junyent, s/d, p. 140).

No obstant, el turista tenia l'oportunitat de conèixer també altres tipus de nadius, aquells que actuaven com intermediaris en els barris europeus. Aquests són els que treballaven en sectors més informals al voltant de les activitats turístiques: guies, venedors de carrer.

“Tan aviat com arribem a l'hotel, ens veiem voltats per un eixam de ‘drogmans’ –guies–, venedors de postals, de quincalla i de record típics, que ens atabala amb els seus crits i els seus oferiments” (Grau i Ros, 1934, p. 23).

Aquestes visions del Caire es complementen amb aquelles en les quals el Caire és el lloc de entrada a altres espais i temps. Des del punt de vista espacial, el Caire és la porta d'entrada a l'interior de Egipte, al Nil i als llocs on es localitzen els monuments arqueològics més importants. Des d'un punt de vista temporal, és el lloc que permet transportar-nos cap a un altre moment històric, el temps de les civilitzacions antigues, de les piràmides i dels temples.

“Com acostuma a fer tothom que va al Caire, la nostra primera visita volem que sigui a les Piràmides” (Grau i Ros, 1934, p. 34).

Aquesta concepció de porta d'entrada en l'espai i el temps feu del Caire un lloc on s'ha de retornar. Els viatgers retornaven a la ciutat al final del seu viatge. Retornaven per relaxar-se, per pensar sobre el que havien vist. És com tornar a casa després d'haver estat lluny en el temps, en l'espai i també en la cultura.

“El pasaje (en vapor de Assuán al Cairo) nos da derecho a pernoctar a bordo, pero renunciamos a tal beneficio arrastrados por el deseo de ver gente de nuestra raza. Alegres y canturreando volvemos al Hotel Continental, y en su patio confortable, donde saboreamos nuestras primeras impresiones de Egipto, emborronamos estas notas rápidas que el correo ha de llevar a Europa” (Junyent, s/d, p. 100).

De fet podem concloure que hi ha tants Caires com viatgers hi ha. Cada un d’ells a partir de la seva pròpia experiència i dels diversos discursos existents negocia la seva pròpia combinació o juxtaposició (MacCannel, 2001) per tal d’apropiar-se i fer-se seva la ciutat

6. Aïda i l’orientalisme dels escriptors catalans al Caire

“Regresamos en tranvía eléctrico al hotel, y nos dormimos al son de un pupurrí de Aida, ejecutado, en la plaza El Ezbekiye, por una música militar inglesa” (Junyent, s/d, p. 26).

“Tornem cap al Caire, quan les ombres del capvespre comencen a enviar als pobles de barraques miserables que semblen confiar més en les copes de les palmeres que en els sostres hipotètics que les cobreixen. Passem per un lloc on aquests arbres elegants es reflecteixen en les aigües tranquil·les d’un estany infantat per la pluja del dia abans o per les filtracions del canal; una barca hi rellisca silenciosament; dintre d’una estona, podré sentir Aida com canta O patria mia... perquè la decoració és idèntica a la del tercer acte...” (Coma i Soley, 1926, p. 182).

La part europea del Caire era un dels llocs turístics més de moda pels occidentals, perfectament adaptada a les necessitats dels adinerats i de gent sofisticada. L’òpera Aïda ajudà a aquest col·lectiu a afegir un tast exòtic a la secció de la ciutat que no en tenia. La musicalitat d’Aïda transportava al viatger a l’Egipte imaginari i al sensual i segur Orient de l’hotel Continental o a les converses de després d’una vetllada al Liceu de Barcelona. La diferència entre les dues experiències serà evidentment el desplaçament material. Els diferents rituals del turisme –fotografies, postals, souvenirs– seran l’única prova de l’autenticitat de l’experiència. Aquestes experiències ‘reals’ suposadament permeten al viatger reforçar o canviar les imatges imaginàries de l’Orient creat a partir d’Aïda.

De totes maneres, les peculiaritats de l’experiència egípcia per els viatgers catalans entre 1889-1934 demostra les dificultats per dissecionar les estratègies de l’Oest per tal d’inventar l’Orient. Tal i com hem vist, les experiències d’Orient eren processades en clau europea. Les diferències culturals (ètnia, classe i gènere) eren organitzades jeràrquicament, situant qualsevol cosa considerada moderna com a superior, mentre que altres velles o tradicionals eren con-

siderades inferiors. Però, i de forma paradoxal, s'esperava que el contacte de l'"esperit modernitzador" d'Occident ajudés a recuperar les velles fascinacions de l'Orient, tal i com Oleguer Junyent escrivia: "*El fausto del viejo Oriente renace al contacto de este esplendor cosmopolita*" (Junyent, s/d, p. 23).

Els perfils dels viatgers estudiats són força diferents però cal remarcar que cap d'ells aconsegueix trencar aquesta forma de comprendre la relació Orient-Occident. Malgrat ser ells els representants d'una burgesia ascendent i que liderava la defensa d'un projecte d'autonomia per a Catalunya, cap d'ells va arribar a qüestionar-se el projecte colonial en sí. En efecte, les narratives de viatge acostumen a mostrar cert descontent de les elits urbanes barcelonines amb l'acció espanyola al Marroc, que es veu com a passiva, burocràtica i poc eficient si es compara amb la acció britànica a Egipte i en particular al Caire. Això ens fa pensar en la possibilitat que mentre que per Espanya, l'Orient es localitzava a l'altre cantó de l'estret de Gibraltar –al Marroc– per aquests catalans, l'Orient s'havia de trobar a l'extrem est de la Mediterrània, a Egipte.

A partir d'aquí podríem suposar que per a la burgesia catalana el veritable Orient no era el Marroc sinó el més sofisticat i sensual Egipte, aquell que ells coneixien per Àida.

Tal i com es veu en l'òpera Àida i en els llibres de viatge estudiats, molts processos de creativitat artística estan vinculats als processos d'expansió imperial, de reforçament de la cultura europea i de socialització de certs valors culturals com estratègia de distinció d'una elit. És tal la força d'aquest tipus de creativitat que aconsegueix mantenir vives les imatges que encara avui tenim sobre l'Orient i l'Occident, i que tot just comencen a ser deconstruïdes pel discurs postcolonial.

Bibliografia

- BOURDIEU, P. (1977). "Espacio social y poder simbólico". A: BOURDIEU, P., *Cosas Dichas* Barcelona: Gedisa, p. 127-142.
- COMA I SOLEY, Vicenç (1926). *De Barcelona al Caire passant pels Dardanel: divagacions d'un turista*. Barcelona: Verdager.
- GRAU I ROS, F. (1934). *Catalunya-Orient. Egipte, Palestina, Síria, Líban, Irak, Turquia*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- GERHARDT, A. (1998). *The Urbanization of Opera. Music Theater in Paris in the Nineteenth Century*. Chicago: The University of Chicago Press.
- GREGORY, D. (1999). "Scripting Egypt: Orientalism and the cultures of travel". A: DUNCAN, J.; GREGORY, D. [eds.]. *Writes of Passage: reading travel writing*. Londres: Routledge, p. 114-150.
- JUNYENT, Oleguer (s/d). *Viaje de un escenógrafo a Egipto*. Barcelona: Unión Editorial Hispano-Americana.
- LITVAK, Lily (1987). *El ajedrez de estrellas*. Barcelona: Laia.
- MAC CANNEL, D. (2001). "Tourist Agency". *Tourist Studies*, 1(1), p. 23-37.

- MARÍN, M. (1996). “Un encuentro colonial: viajeros españoles en Marruecos (1860-1921)”, *Hispania*, 192, p. 93-114.
- MARIN, J. (1929). *De París a Barcelona passant per Honolulu*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- MCDONOUGH, Gary Wray (1992). “Los Güell, arquetipo de “buena familia”. A: SÁNCHEZ, A. (comp.) *Barcelona: 1888-1929*. Madrid: Alianza Editorial, p. 66-79.
- RÀFOLS, Josep (1953). *Diccionario biográfico de Artistas de Cataluña*. Barcelona: Editorial Millà, Tom II.
- RIUDOR, Lluís; LUNA, Antoni (2003). “L’Egyt sans les Pharaons. Récit de cinq voyageurs”. Seuil & Traverses. Colloque international et pluridisciplinaire sur l’écriture du voyage. Ankara, juliol 2003 (comunicació mimeografiada).
- SAID, E. (1993). *Culture and Imperialism*. Nova York: Knopf.
- SAID, E. (1994). *Orientalism*. Nova York: Vintage Books.
- SALAZAR, Adolfo (1983). *La música en la sociedad europea. Vol. IV (El siglo XIX hasta la época contemporánea)*. Madrid: Alianza Editorial.
- TODA I GÜELL, Eduard (1889). *A través de Egipto*. Madrid: El Progreso.
- TODOROV, Tzvetan (2000). *Nosotros y los otros. Reflexión sobre la diversidad humana*. Mexico DF: Siglo XXI.
- URRY, John (1991) *The Tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. Londres: Sage.
- VALLS I TABERNER, Ferran (1929). “Pròleg”. A: BALMAS, J.M., *De París a Barcelona passant per Honolulu*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- WESSLING, Henry L. (1999). *Divide y vencerás. El reparto de África (1880-1914)*. Barcelona: Península.
- WITHEY, Lynne (1997) *Grand Tours and Cook’s Tours. A History of Leisure travel (1750-1915)*. Nova York: William Morrow.